

Kitap Tanıtımı - II

Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, çev. İsmail Eriş, Klasik yay., İstanbul 2015. s. 274.

Yrd. Doç. Dr. Sezai ENGİN*

İslami ilimlerin teşekkül dönemiyle birlikte bilginin sonraki nesillere iletilmesi genel olarak hoca-talebe ilişkilerine dayanan bazı nakil yöntemleriyle gerçekleşmiştir. Sema, ki-tabet, kıraat alâ şeyh vb. tahammül yolları bunların en önemlileri kabul edilmiştir. Medrese, hankah gibi kurumlar ise bilgi aktarımının gerçekleştiği müesseseler olmuştur. Ancak resmî eğitim kurumları dışında İslamî bilginin nakli sürecine toplumun değişik sınıflarının katılımı söz konusudur. Jonathan Berkey'in Ortaçağ Kahire'sindeki eğitim kurumları ve toplumun İslamî bilginin aktarımındaki faaliyetlerini ve etkilerini incelediği eseri giriş ve yedi bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın girişinde (ilk bölümünde) Hz. Peygamber'in ve Şafii gibi İslam ulemasının ilme ve bilgiye atfettiği değeri gündeme getiren Berkey, ayrıca Ortaçağ'da ulema sınıfının asker ve siyasi elitlerle olan yakın ilişkileri ve toplumdaki konumlarına dikkat çekmiştir. Berkey'e göre Ortaçağ'da müderrisler ve ulema sosyal hayatta önemli bir konum elde etmişlerdir. Bu noktada özellikle fıkıh ve hadis ilmi ve mütehassısları etkin bir rol oynamıştır. Ancak Berkey'in İslam'ın ilme ve alime atfettiği değerın teyid edilmesi için kullanılan ve Tirmizi'nin ve Darimi'nin *Sünen*'inde geçen bir hadisin "kendi çıkarını gözeten alimler" tarafından uydurulmuş olabileceği imasında bulunması ve bu iddiasını hiçbir delille desteklememesi dikkat çekicidir. (s. 15)

Yazar ilk üç bölümde Memlük Kahire'sinde eğitim ve öğretimin resmini çekmeye çalışmıştır. Bu bağlamda eğitim sistemi ve kurumları hakkında tabakat eserleri ve vakfiyeler yardımıyla çözümlenmeler yapmıştır. Berkey'e göre Ortaçağ Kahire'sinde en önemli eğitim kurumu genelde dindarların tesis ettirdikleri ve fıkıh odaklı eğitim verilen medreselerdir. İşleyişleri vakfiyelerce belirlenmiş, akademik ve dini bir hüviyet taşıyan medreselerde tefsir, hadis ve dil ilimleri de müfredatta yer alabilirdi ancak bunlar yardımcı ilimlerdi. Felsefe, mantık ve matematik gibi ilimler ise zaruri olduğu kadar öğretilmiştir. (s. 24)

Derslerin işlenmesinde merkezde hoca olmuş, hoca- talebe arasında aktif bir ilişki gelişmiştir. Öğrenci hocadan okuduğu herhangi bir kitabı kesinlikle sessiz ve kendisi okumaz genelde hocadan dinlerdi (sem'a). Kendi istinsah ettiği bir metni hocanın huzurunda okudu (kırâatün aleyh). (s. 36) Eğitimde şifahi yöntem esas olarak belirlenmişse dahi kitabet de eğitim- öğretimin bir parçası olmuştur. Ancak şifahi metodu önceleyen genel kabul göre

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.
E-posta : sezaiengin82@gmail.com

eğitimin en önemli figürü hocadır. Örneğin İbn Cema ilmin sadece kitaplardan öğrenilemeyeceğini belirtmiştir. Öğrenci için sadece yazılı kaynaklar yeterli değildir. Ona göre ilim, “alim” bir şahıstan elde edilebilir.

Eğitimde şifahi geleneğin ve hıfzın öncelenmesi hoca- talebe arasındaki ilişkiye daha etkin bir nitelik kazandırmıştır. Öğrenci ezberlediği metinleri hoca huzurunda sık sık tekrar etmiş böylece hocanın öğrenci üzerinde denetimi ve otoritesi daha etkili bir hal almıştır. Araştırmacıya göre icazet sistemi de hoca- talebe ilişkisi bağlamında üzerinde durulması gereken bir olgudur. Bilginin sonraki nesillere nakli sıradan bir şekilde gerçekleşmemiştir. Nakil işi icazet yoluyla, nakle yetkin olduğu düşünülen talebeye tevdi edilmiştir. Ancak Berkey’in de belirttiği üzere “icazet” kurumu sonraki dönemlerde basite indirgenmiştir. Birbirlerine mülaki olmamış kişiler arasında icazet tesis edilmiştir. (s. 45) Ancak bu durumla ilgili bazı önlemler alınmıştır. Örneğin hadis ilmi özelinde öğrencinin hocaları hakkında bilgi veren mu’cem, meşyeha, fehrese, sebet vb. eserler telif edilmiştir. Böylece hoca- talebe arasında sema ve icazetin vaki olup olmadığı tespiti çalışılmıştır.

Dönemin eğitiminde hoca- öğrenci arasında gelişen ilişkide belki en çok dikkat çeken özellik öğrencinin hocasına karşı gösterdiği aşırı saygıdır. Hatta İbn Cema bunun için bir metafor dahi kullanmıştır. Ona göre öğrenci bir hastanın her konuda doktoruna boyun eğip ona inandığı gibi hocasına saygı duymalı ve itaat etmelidir. (s. 49) Diğer taraftan hoca- öğrenci ilişkilerinde ise hiyerarşik bir yapı kendini göstermektedir. Hoca nezaretinde eğitimlerine devam eden öğrencilerin hocayla ilişkileri aynı seviyede olmamıştır. İbn Cema’ın verdiği bilgiye göre hocaya yaşı büyük olan, eğitim ve ahlakça en ideal durumda olan öğrenci daha yakın otururdu. (s. 51) Eğitim sistemi içinde hoca kendisine yakın gördüğü ve ilmi seviye olarak daha iyi durumda olduğunu düşündüğü talebeleri arasından yardımcı belirlerdi. Bunlara müstemli, müfid ve müid gibi isimler verirdi. Bu yardımcıları hocanın dersinden önce öğrencileri derse hazırlar sonrasında ise kontrollerini sağlarlardı. Berkey’e göre hoca ve talebe arasında gelişen bu resmin gösterdiği İslami eğitimin hoca otoritesine ve hoca ile öğrencileri arasında tesis edilmiş ilişkilere dayandığıdır. Ancak bu ilişki biçimi gayr-i resmi bir niteliğe sahiptir ve kişisel tasarruflara dayanmıştır. Eğitimin bu özelliği eğitimli elit tabaka arasında toplumsal bir bağın kurulmasını sağlamıştır. Dönem itibarıyla Batı’ya göre eğitimde daha iyi sonuçların elde edilmesinde bu gayr-i resmiliğin ve şeffaflığın önemli bir etkisi olmuştur. (s. 57- 59)

Ortaçağ Kahire’sinde Memlûkler döneminde İslami bilginin intikali daha çok “dini bir gaye için tesis ve vakfedilmiş olan belli kurumlar” tarafından sağlanmaya çalışılmıştır. (s. 59) Bu kurumların en önemlisi hiç şüphesiz medreselerdi. Makrizi Kahire’de XII. asrın son dönemlerinden itibaren tedrisatın devam ettiği yetmiş üç medresenin varlığından bahsetmektedir. Ancak Berkey’in tespitine göre Memlûk Kahire’sinde medrese Şam, Bağdat gibi bölgelerde olduğu gibi bütünüyle ve öncelikli olarak eğitime tahsis edilmiş kurumlar değillerdi. Dini ve hukuki eğitim daha çok medrese dışında gerçekleşmekteydi. (s. 62) Ancak Berkey’in tespitleri Kahire’de tedris faaliyetinin yürütüldüğü mekanlar ile ilgili bir kavram kargaşasının varlığını göstermektedir. Bir kurumun medrese, cami ve hankah olarak nitelendirilmesi konusunda özellikle tabakat yazarları arasında bazı önemli ihtilaflar bulunmaktadır. Bir eserde medrese olarak tespit edilen bir mekanın diğerinde cami olduğu söylenebilmekteydi. Berkey’e göre günümüzden bakıldığında bu karmaşayı çözenin yolu

bu kurumları “somutlaştırmamak”tır. Çünkü genel kanaate göre bu kurumlar bir bina veya müessesese olmaktan öte bir işleve işaret etmektedir. (s. 66)

Kahire’de eğitim- öğretim sadece medrese olarak tanımlanan kurumlarla sınırlı kalmamıştır. Camiler İslami ilimlerin tedrisatının yapıldığı yerler olmakla birlikte aynı zamanda medreselerin ihtiyaçlarını sağlayacak gelirlerin karşılanmasına da katkı sağlamıştır. Özellikle Ezher, Hakim ve İbn Tulun vb. camiler eğitim için önemli mekanlar olmuştur. Ezher camii Eyyubiler döneminde ilim merkezi niteliğini kaybetmiş olsa da Memlûk sultanı Baybars el-Bundükdârî camii’yi tekrar eski günlerine döndürmeye çalışmıştır. Camii’de eğitim- öğretim için tahsis edilmiş maksure’lerde Şafii ve Hanefi fikhına ait dersler okutulmuştur. Camilerde ifa edilen müderrislik görevi hayli kıymetliydi. Örneğin Fustat’taki Amr b. el-Âs camii’nde ders için ayrılmış zaviyeler bulunmaktaydı. Minber’in yanındaki zaviye en önemlilerinden kabul edilirdi. Bu zaviyenin müderrislik makamı bir alimin atanabileceği en önemli mansıplardan biriydi. Kısacası Memlûk döneminde camii olarak adlandırılan kurumlar özelde fıkıh derslerinin genelde ise İslami ilimlerin okutulduğu birer kurum olmuşlardır. İşleyiş şekilleri ve müfredatları itibariyle camii veya mescit olarak isimlendirilen kurumları medrese denilen kurumlardan ayıran bir özellikleri yoktu. Berkey’e göre medreselerin tesisinden asırlar önce camiiler İslami yüksek eğitimin merkezi olmuşlar ve bu durum medreselerin kurulmaya başladığı XII. ve XIII. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. Ancak bu yüzyıllardan sonra camiiler müfredatları itibariyle medreselere benzemeye başlamışlardır. (s. 70)

Medrese ile yakın ilişkisi bulunan kurumlardan bir diğeri ise hankâhlardır. XIII. asır ve XIV. asrın ilk dönemlerinde medrese ile hankâhlar arasındaki farklar ilerleyen yıllarda yok olmuştur. Hankâh olarak nitelendirilen bir yapının vakfiyesinde buraya ait dini ilimler öğrencilerinden ve Hanefi mezhebine bağlı yirmi sufinin varlığından söz edilmekteydi. (s. 73) Eşrefiyye medresesinde de sufiler ve talebelerin birlikte bulduklarına dair bilgiler vardır. (S. 74)

Berkey’in eserin birçok yerinde vurguladığı konu Memlûkler’de eğitim kurumlarının çoğunun idare tarafından kurulmadığıdır. Eğitimin kurumlarını ve dini kurumları vakıf kurarak Memlûk, tacir, bürokrat veya ulema sınıfı tesis ediyorlardı. Toplumun bu sınıfları tarafından dini bir mahiyette ya da eğitim amacıyla kurulan yapılar çok yönlü bir yapıya sahipti. Örneğin neredeyse her eğitim kurumu bir ibadethane olma özelliğine sahipti. Eğitim kurumlarında müezzin ve hatip bulunurdu ve halka açık Kur’an, hadis ve diğer alanlara ait metinler okutulurdu. Bu şekilde medrese veya hankâhlar halkın eğitiminde etkin rol oynuyordu. Böylece bu kurumların halkla ilişkisi sağlanıyordu. (s. 80-81)

Berkey’in incelediği konulardan bir diğeri eğitim kurumlarının yapısıdır. Ona göre eğitim müesseseleri fiziki yapıları, güçleri, finansman olan kurumlar, hoca ve öğrenci sayıları ve destekledikleri faaliyetlerin kapsamı açısından farklılaşmaktaydı. Örneğin çalışmada ayrıntılı bir şekilde hakkında bilgi verilen Sultan Hasan Medresesi’nde dört mezhebe yönelik eğitim verilirdi. Medrese içerisinde eyvanlar arasındaki çok katlı yüksek binalardan her biri biz mezhebe aitti. Kurum içerisinde bir mescit ve öğrencilere ait özel odalar bulunmaktaydı. Ayrıca küçük ya da büyük neredeyse her külliye içerisinde kurucuya ait bir türbe vardı. (s. 84-90)

Memlûk dönemi Kahire'sinde eğitim kurumlarının farklılaşması Berkey'e göre şaşırtıcı bir durum değildir. Aslında her ne kadar araştırma kurumlar üzerinden yürütülmüş olsa da eğitim- öğretim faaliyeti daha çok "hoca" karakterinin etkin olduğu bir nitelik taşımaktaydı. Eğitim işi hocaya bırakılmıştı. Mekan konusu "ikincil" bir konuydu. Ancak her ne kadar hoca merkezli bir eğitim benimsenmiş olsa da medrese, cami ve hankah gibi kurumlar yüksek öğretim içinde önemli merkezlerdi. Bu kurumlar daha küçük eğitim merkezlerine nispetle daha kaliteli bir eğitim sunmaktaydılar. Medrese, cami ve hankah gibi kurumlarda görev yapacak müderrislerin taşınması gereken şartlar vakfiyelerde belirlenmiştir. Örneğin bir hadis hocası, hadislerdeki kişi ve ravileri iyi tanımalı, gramer uzmanı ve sağlam bir isnad sahibi olmalıdır. Ayrıca bu kurumlarda çalışan eğitimciler diğerlerine göre çok daha yüksek maaşlar alıyorlardı. Şartları belirlenen ve daha yüksek maaşlı çalışan müderrislere sahip kurumlar ile daha küçük ölçekli kurumların rekabet etmesi mümkün olmuyordu. Ancak kalite konusundaki bu farklılaşmayı sadece bu iki sebebe bağlamak mümkün değildir. Vakfiyelerde yer alan diğer bazı şartlar da kurumlar arasındaki eğitim kalitesini etkilemiştir. Büyük ölçekli okullarda akademik derslerle ilgili ileri sürülen bazı şartlar olmuştur. Örneğin bu okullarda derslerin daha verimli işlenmesi için ders saatleri düzenlenmiştir. Ayrıca büyük eğitim kurumlarındaki eğitimcilerin haricî faaliyetlerinin daha kısıtlı olması sağlanmıştır. Bu ve vb. nedenlerle büyük ölçekli ve daha güçlü vakıflarca desteklenmiş eğitim müesseseleri daha seçkin, kozmopolit ve uluslararası niteliklere sahip hoca ve öğrencilerin tercihi olmuştur. (s. 101) Ancak bu farklılıklara rağmen büyük ya da küçük bütün eğitim kurumları şehre yayılmış, yükseköğretimin bir parçası olmuş ve birey veya grupların eğitiminde etkin bir rol oynamıştır. (s. 103)

Vakıflarca desteklenmeyen kurumlar da eğitimin önemli bir parçası olmuşlardır. Berkey'e göre zaten genel olarak gayr-i resmi süregelen bir eğitim faaliyetinde vakıflarca desteklenmeyen kurumlarda da kayda değer bir sayıda hoca ders vermiştir. Vakıfların desteklediği kurumlar dışında birçok hoca maaş almadan ders veriyordu. Örneğin İbn Hacer el-Askalânî birçok eğitim kurumunda farklı mansıplarda bulunmuş olsa dahi Mengütümüriyye ve Kâmilîyye Daru'l-hadislerinin aralarında bulunduğu farklı kurumlarda gönüllü olarak ders vermiştir. (s. 105) Hatta Berkey'in verdiği bilgilere göre maaşsız veya gönüllü olarak ders veren hoca sayısı daha fazlaydı. Dönemin tabakat müelliflerinden Sehâvî'nin biyografisini verdiği bazı hocalar için resmi bir mansıp zikretmemesi ve maaşlı çalıştıklarına dair bilgi vermemesi Berkey tarafından söz konusu hocaların ücretsiz çalıştıkları şeklinde yorumlanmıştır. (s. 107) Bütün hocaların ücretli çalışma imkanı bulamamış olmaları ise eğitimin karakteri üzerinde etkili olmuştur. Maaş alamayan hocalar gayr-i resmi eğitim faaliyetlerine yönelmişler ve İslami bilginin intikalinde önemli bir etki oluşturmuşlardır. Maaş ile çalışanlar dahi emekli olduktan sonra gayr-i resmi eğitim hizmeti vermişlerdir. Hatta medrese vb. eğitim kurumları dışında çalışanlar da hocalık yapmışlardır. Örneğin kadıların yanında şahid yani bilirkişi olarak çalışanlar, temel hukuki meselelere bakan noterler fıkıh ve diğer bazı alanlara yönelik dersler vermişlerdir. (s. 109)

Eğitim kurumlarının işleyişinde Berkey'in üzerinde durduğu diğer bir konu barınmadır. Barınma imkanı genelde dışarıdan Kahire'ye gelen öğrencilere sunulmuştur. Vakfiye kayıtlarına göre öğrencilerin çoğunun kurum içerisinde kalmadıkları bilinmektedir. Ancak kurum içerisinde kalan öğrenci sayısının azlığına rağmen barınma belirli prensiplere bağlanmıştır. (s. 110-111)

Berkey'in araştırmasının dördüncü bölümünde işlediği konu müderrislerin meslekleri ve mansıplara atanma şekilleridir. Ulemanın çoğunun zengin olduğu Kahire'de din adamlarıyla tüccar arasında sosyal bir farklılık gözetilmemiştir. Örneğin geç dönem ortaçağın en önemli alimlerinden biri olan İbn Hacer ticaretle uğraşıyordu. (s. 116) Geç dönem ortaçağ Kahire'sinde ticaretle uğraşmıyor olsa dahi iyi yetişmiş bir hoca ciddi miktarda maaş alabilirdi. İlmi mansıpların maaşları hayli yüksekti. Belki de bu yüksek maaşlar nedeniyle mansıplar alım- satım objesi haline gelmişti. İbnü'l-Hâc gibi alimler bu durumdan son derece rahatsızdı. Ancak bu durum sadece Kahire'ye has değildi. Tabakat kitaplarının verdiği bilgilere göre Şam'da da benzer şekilde bir manzara vardı. Alimler yüksek mansıplara getirilmek için son derece yüksek meblağlar ödeyebiliyorlardı. Ancak vakıflarca desteklenen kurumlardaki atamalar vakfiyelerce güvence altına alınmıştı. Öncelikli atama yetkisi kuruçuya, vefatından sonra nazıra bırakılmıştı. Sadece Şafîî kadısı atamaları denetleyebiliyordu. Çünkü kendisi Mısır'da kâdî'l-kudât idi. Fakat sultan atama sürecine müdahale edebiliyordu ve eğitimli seçkinlerin tavsiyesine de değer veriyordu. (s. 120)

Berkey'in verdiği örnekler üzerinden nihâî bir yorum yapıldığında ortaya çıkan sonuç ulema- iktidar ilişkisinin atamalarda son derece etkili olduğudur. Kadılar, emirler ve sultanlar müderrislerin tayininde söz sahibiydiler. Hatta sultanlar vakfiyelerinde kendilerine yetki tanınmayan kurumlara dahi müdahale etmişlerdir. Sultan kadî-l-kudât'ın kararını feshedebiliyor, atamalardaki anlaşmazlıklarda da duruma müdahil olabiliyordu. Berkey'e göre atamalardaki bu durum bir istikrarsızlığın göstergesiydi. Teoride nazırlar atamaları organize ediyorken, pratikte bu işi daha çok kadılar ve sultanlar üstlenmişlerdi. (s. 128)

Elit eğitimli sınıf içinde hamilik önemli bir olguydu. Hamilik sayesinde yüksek mansıplarda bulunan ulema görevlerini ellerinde tutabiliyor ve hatta bu görevleri yakınlarına devredebiliyorlardı. Bu devir bazen baba- oğul arasında da vaki oluyordu. Tarih ve tabakat eserlerinde atama şekillerini tavsifte kullanılan "*bi-inâyetî*"; "*bi-vâsîtatî*", vb. bazı ibareler müderrisin mansıba nasıl geldiğini göstermektedir. (s. 129) Berkey'in ulaştığı kaynaklardan çıkardığı yoruma göre her ne kadar vakfiyelere göre atamalarda nazır yetkili olsa da halef seçme konusunda hâl-i hazırda mansıpta bulunan müderrise bir hak tanınmıştır. Atama şekillerinin tasvir edildiği "terakehû", "nezele lehû anhu", "rağibe lehû anhu", "bi- rağbetihî lehû anhu" gibi ifadeler Berkey'e göre kendisini desteklemektedir. (s. 130- 131) Ulemanın haleflerini seçmedeki bu tasarruflarını bir tür "hamilik" olarak değerlendiren Berkey, atamalardaki bu durumu dönem için Memlük Kahire'sinde "rutin" olarak değerlendirmekte ve baba- oğul ve arkadaşlar arasında nakledilen birçok mansıp örneği vermektedir. Böylelikle önemli müderrisler birçok mansıbı ellerinde bulundurabilme imkanına sahip olmuşlardır. Ancak farklı eğitim kurumlarındaki birden fazla mansıbı elinde bulunduran müderrisler hiç eleştirilmemiş değildir. Tâceddin es- Sübkî gibi isimler bunun uygun olmadığını dile getirmişlerdir. Fakat hem bu eleştiriler zayıf kalmıştır hem de ilmî elitin çoğunun istifade ettiği bu tür bir uygulamaya yapılan itirazlar çok da kabul görmemiştir. (s. 136) Birden fazla eğitim kurumunda eğitim veren müderrislerin yetişemedikleri dersler için yerlerine nâib (vekil) ya da bir öğrencilerini tayin etmeleri de eleştirilmiş ancak bu eleştiriler de birçok müderrisin bu yola başvuruyor olması nedeniyle değer görmemiştir. (s. 138) Atamada genellikle nâibin şartları da belirlenmiştir. Nâib genelde hocanın en başarılı öğrencisi olmuştur. Ancak süresi ve atanma şartları muayyen olmayan atamalar da hiç yapılmamış değildir. (s. 139) Özet olarak Berkey'in vurgulamak istediği Kahire okullarındaki atamalarda "eğitimli

seçkinler”in son derece etkili olduğudur. Bu durum kıdemli ulema nezdinde yeni bir hamilik türü ortaya çıkarmıştır. Birçok ciddi mansıbı ellerinde tutan ulema en iyi öğrencilerini kendi yerlerine atayabiliyor veya oğullarının yerine vekil tayin edebiliyorlardı. (s. 140- 141)

Mansıplarla ilgili bir diğer durum oğulların babalarının makamlarına veraset yoluyla atanmalarıdır. İlmî kariyerde zenginlik önemli kabul edilse de kişinin babasının önde gelen bir alim olması da çok önemli bir faktördü. Tabakat eserlerine bakıldığında çoğu ulemanın ilk hocası olarak babası zikredilir. Babanın özellikle ulema sınıfıyla olan ilişki ve bağlantıları aynı zamanda onun öğrencisi olan oğlunun ilmi geleceği için belirleyici bir rol oynuyordu. Ancak belki de bundan da önemlisi babanın sahip olduğu mansıptır. Oğul babanın ardından onun mansıbına varis olabilirdi hatta sonraki dönemlerdeki bazı vakfiyelerde bu güvence altına dahi alınmıştı. Bir uygulama olarak çocuğun babanın mansıbına miras olarak devralması yaygınlık kazanmıştı. Bu teamül Berkey tarafından “Ortaçağ Kahire’sinde yükseköğretimin kurumsallaşmış tarafının belirgin bir unsuru” olarak betimlenmiştir. Çocuk küçük yaşta dahi olsa babasının yerine geçebiliyordu. Ders veremeyecek kadar küçükse veya ders verecek yeterliliğe sahip değilse çocuğun yerine vekil atanabiliyordu. Ancak geç dönem Memlûk eğitim sisteminde durum biraz olsun değişiklik göstermiştir. Yazılı vakfiyelerde oğulların babaların yerine geçmesi ibaresine rastlanmamaktadır. Aksine “en uygun kişi” nin atanması nazırlara emredilmeye başlanmıştır. (s. 141-150)

Berkey, veraset sisteminin ulemanın toplum ile ilişkilerinin olumsuz yönde etkilediğini düşünmektedir. Alimin, bu uygulama sebebiyle bilginin intikali sürecinde toplum ile bağı zayıflamıştır. Ulema her ne kadar ilmi gücü elinde bulundurmuş olsa dahi veraset mansıplarının belirli ailelerin elinde toplanmasına ve sosyal hareketliliğin azalmasına neden olmuştur. (s. 150) Berkey’in tespitlerinden yola çıkarak bilginin intikali için “sürekli bir mekan” hüviyeti taşıyan kurumlardaki bu yapının zamanla hoca- talebe ve hoca- toplum ilişkilerinde bir deformasyona neden olduğu sonucuna ulaşılabilir.

Yükseköğretimin karakterinin şekillenmesinde etkin olan diğer bir sınıf askerler olmuştur. Berkey, çalışmanın beşinci bölümünde askerî sınıfın eğitimle olan ilişkisine değinmiştir. Askerî sınıf hem Bahrî Memlûkler hem de Burcî Memlûkler döneminde eğitim kurumları tesis etmişlerdir. Ekonomik zayıflamanın görüldüğü Burcî Memlûkler döneminde dahi 63 eğitim kurumu askerî sınıf tarafından desteklenmiştir. Bu noktada Berkey’in gündeme getirdiği soru şudur: “Memlûk askerleri neden eğitime ve eğitim kurumlarına ilgi duymuştur?” Berkey’e göre askerî sınıfın eğitim kurumlarına duydukları ilginin altında yatan amaçların siyasi, dini ve mali boyutları bulunmaktadır. Şii Fatimî rejime karşı sünni medreselerin kurulması siyasî amaçlardan biri olmuştur. Ayrıca kurucunun finanse ettiği eğitim kurumunun kendisine sağlayacağı itibar da siyasi faktörler arasında değerlendirilebilir. Memlûklerin servetlerini varislerine güvenli bir şekilde intikal ettirmek istemeleri ise yazar tarafından malî saikler içinde kritik edilmiştir. Buna göre servetlerinin kamulaştırmaya maruz kalmamasını istemeyen Memlûkler eğitim kurumu ve bu kurumu destekleyen bir vakıf kurarak en garanti yolu seçmişlerdir. Çünkü XV. asrın sonlarına kadar vakıflar genellikle güvence altında olmuşlardır. Berkey’e göre “aile servetini muhafaza etmek” kurucunun ilk olmasa da öncelikli hedefleri arasında olmuştur. Yönetim her ne kadar askeri elitin siyasi güçlerinin soyundan olanlara intikalini engellemişse de eğitim kurumları adına kurulan vakıflar sayesinde mali güçlerinin ve buna bağlı olarak statülerinin kısmen de olsa verasetini engelleyememiştir. (s.

153-167) Elbette Memlûkler'in ve diğerk nüfuzlu kişilerin yükseköğretim kurumlarını tesis etmelerinde sadece mali ve siyasi sebepler etkin olmamıştır. Berkey, siyasi ve mali sebepleri zikrettikten sonra eğitim kurumlarının asıl kuruluş amaçlarının daha çok dini, eğitsel ve terbiyevî bir nitelik taşıdığı belirtmiş ve kurucuların samimi yönlerine atıfta bulunmuştur. (s. 167-171) Ancak Berkey'in "samimiyet"i ön plana çıkardığı dini sebepleri kurucunun tesis ettiği medrese bünyesinde defnedilme ve daha sonra kabrinin bir türbe niteliği kazanması isteğine indirilmesi eksik bir örneklem gibi görünmektedir. Bu bağlamda Berkey'in bahsettiği dini, eğitsel ve terbiyevî amaçlar doğrultusunda kurucuların niyet veya faaliyetlerine dair daha kapsamlı örnekler vermesi beklenirdi.

Berkey askerî sınıfın eğitimine de değinmiştir. Buna göre Memlûkler'e öncelikli olarak "âdâbuş-şerîa" gibi temel konular ve bir miktar fıkıh öğretilirdi. Eğitim dünyasıyla askerî sınıf (Memlûkler) ilişkilerinin daha etkin olması ise farklı etkenlere bağlıdır. Örneğin Kahire'de Memlûkler'in çoğunun müntesibi olduğu Hanefî mezhebi daha etkin ve seçkin bir konuma geldikçe ve Kahire'deki Hanefî uleması arttıkça askerî sınıfın ilim dünyasıyla olan entelektüel bağları da gelişmiştir. Ayrıca eğitim kurumu tesis eden Memlûkler talebe ve hoca olarak ilim faaliyetinin içinde bulunmuşlardır. Birçok Memlûk ulema sınıfı ile yakın ilişkiler kurmuş, ders halkalarına katılmıştır. Fakat bu tespitlere ulaşan Berkey tabakat kitaplarındaki bilgilerin sınırlı oluşundan yola çıkarak ulaşılan sonuçların nihâî ve kat'î olmadığını belirtmeyi ihmal etmemiştir. Çünkü ona göre biyografik eserler askerî sınıf ile ilgili kapsamlı bilgiler vermemektedir. (s. 171-176)

Eğitim kurumu tesisi, derslere katılmak, ulema sınıfı ile yakın ilişkiler kurmak bir yana Berkey'e göre bir Memlûk'ün tam bir alim olması mümkün olmamıştır. Kışlalarda aldıkları temel eğitimin ilmî açıdan yetersizliği ve özellikle dil problemi onları nitelikli bir alim olmaktan uzaklaştırıyordu. Bu durumun pratik yansıması olarak Memlûkler genelde hocalık yapmıyor ve Kahire'de vakıflarca desteklenen eğitim kurumlarındaki mansıpları elde edemiyorlardı. Ancak yine de Memlûkler'in eğitim alanındaki destekleri ve faaliyetleri bilginin intikali noktasında küçümsenmeyecek kadar fazladır. (s. 176-179) Memlûkler'de bilginin intikalinin en önemli aracı hadis ilmi olmuştur. Memlûkler topluca yapılan hadis okumalarına ve hadis rivayetine iştirak etmişlerdir. Askerî sınıfın hadis ilmine ve nakline olan özel ilgileri onların Müslüman toplumla olan ilişkilerinde olumlu bir etki yapmıştır. Hadis okuyucularının (kâriu'l-hadis) meclislerine birçok askerî elit katılmıştır. Yine İbn Hacer gibi ünlü muhaddislerin meşyehaları (hadis hocaları) içinde bazı Memlûkler'i zikretmeleri de askerî sınıfın hadise olan ilgisini göstermektedir. Askerî elitin hadis rivayetindeki bu konumları İslamî eğitimin gayr-i resmîlik içerisindeki "istikrar"ını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca ilmin veya bilginin ya da en geniş ifadeyle eğitimin ulema sınıfının tekelinde olmadığını da ortaya koymaktadır. (s. 181-186)

Berkey'in askerî sınıfın hadis ilmindeki rolünü ve etkisini tespit ederken, onların bu ilimdeki "konumlarının" abartılmaması gerektiğini söylemesi önemlidir. Kendisinin de belirttiği gibi askerî sınıfın ilgisi olmasaydı dahi hadis nakli sekteye uğramazdı. Ancak Memlûkler'in hadis okumalarına ve nakline ilgi duymaları ve hatta iştirakleri bilginin daha geniş kitlelere ulaşmasına imkan sağlamıştır.

Yazar'a göre askerî elitin ilgisini çeken bilginin kadınları da cezbetmesi kaçınılmazdı. Eserin altıncı bölümünü Kahire'de kadınların eğitime ayıran Berkey'e göre askerî sınıfa

kıyasla konuştukları dil itibarıyla kadınlar avantajlı sayılırlardı. Ancak “kadın” olmaları dolayısıyla toplumsal ve hukukî olarak bazı sınırlamalar ile kaşı karşıya kalmışlardır. Özellikle kadınların okuma ve yazma öğrenmelerinin sakıncası ile ilgili bazı rivayetlerin yol açtığı bakış açısı bu sınırlamaların temelinde yatmaktaydı. Ancak Berkey’e göre bu bakış açısı sadece bir “halk kültürü” olarak tanımlanabilir. Ulema nezdinde kabul görmüş “evrensel” bir yaklaşımı kesinlikle yansıtmamaktadır. Bu bağlamda Berkey, Buharî’den Nevevî’nin naklettiği ve Ensar kadınlarının tefakkuh faaliyetlerini ortaya koyan bir hadisi İslam’ın kadının eğitimine olumlu bakışına delil olarak zikretmiştir. (s. 187-188)

İslam eğitimlerine her ne kadar olumlu bir bakış açısı ortaya koysa da Kahire toplumunda kadınlar bazı sınırlamalar ve engeller ile karşılaşmışlardır. Ancak bu durum onların eğitim faaliyeti içerisinde yer almalarını engellememiştir. Eğitim kurumu tesis ettirmişler, nazırlık görevini ifa etmişlerdir. Ancak pratik olarak eğitim faaliyetinde müderris ve öğrenci statüsünde bulduklarına dair kayıt yoktur.

Berkey’e göre kadının okullardan uzak tutulmasının nedenlerinden biri onların cazibesıyla ciddi erkek öğrencilerin eğitimlerine engel olma ihtimalleridir. (s. 192-193) İbn Cema gibi isimlerin kadınların medrese yakınında ikamet etmemesi gerektiği şeklindeki tespitine rağmen Berkey’in İslam’ın konuya bakış açısını iyi yorumladığı söylenebilir. Ona göre medreseler bir manastır hüviyeti taşımamıştır. Müderrisler evlenmişler, evli hocalar aileleriyle birlikte okul çevresinde ikamet etmişlerdir. Ancak yine de erkeklerin kızlardan ayrı okuması fikri varlığını devam ettirmiştir.

Bütün bu şartlara rağmen kadınlar içinde eğitimli bir sınıf var olmuştur. Burada yazarın gündeme taşıdığı sorunsal kadınların “nasıl” eğitim gördükleridir. Eğitim kurumlarında müderris ve öğrenci olarak bulunmaları mümkün değilken bir kadın bilgiyi “nasıl” elde etmiştir? Berkey’in bu sorusuna cevap çalışmanın başından beri vurguladığı eğitim gayr-i resmiliğinde yatmaktadır. Eğitim sadece medrese gibi resmi kurumlarla sınırlı kalmamış, cami veya şahıslara ait evlerde gayr-i resmi nitelikte dersler yapılmıştır. Ayrıca resm-i kurumlarda kayıtlı olmadan eğitim gören kadınların olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Diğer taraftan kadınlar aile içi gayr-i resmi bir eğitim imkanı da bulmuşlardır. Ulema sınıfı da kız çocuklarının eğitimini ciddiye almışlardır. (s. 194-198) Kadınların eğitimine olanak sağlayan mekanlar ise daha çok cami, şahısların tahsis ettiği evler ve boşanmış-dul kadınların barınması için kurulan ribatlar olmuştur. Özel evlerde şeyha olarak isimlendirilen eğiticiler kadınlara tefsir dersleri vermişler, peygamber kıssaları anlatmışlardır. Örneğin Bağdadiyye ribatındaki şeyha oradaki kadınlara düzenli sohbet yapıyor ve hukuk dersleri yapıyordu. (s. 198-201)

Kadınların isimlerini en çok duyurdukları alan ise hadis olmuştur. İbn Hacer ve Suyuti hocaları arasında birçok kadını zikretmiştir. Berkey’e göre kadınların fıkıh değil de özellikle hadiste ön plana çıkmaları tesadüfi olmamıştır. Fıkıh sahibine otorite alanı oluşturmaktadır. Ancak hadis ilmi rivayete veya isnada dayalı ve sahibine hüküm yetkisi kaynaklı bir otorite alanı vadetmemektedir. Kısacası kadınlar bir toplum tercihi olarak fıkıh eğitiminden mahrum bırakılmışlar, hadis rivayet etmelerine ise izin verilmiştir. (s. 208) Ancak Berkey’in kendisinin belirttiği gibi dönemin en önemli ilmi hadistir. Özellikle sağlam isnatlara sahip olan birinin ister kadın ister erkek olsun toplum nezdindeki itibarının boyutları ortadadır. Elbette bu itibar hüküm verme ya da yargı mevkiinde bulunma gibi

bir pratik değer içermese de toplumsal bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Kısacası bizce kadınların hadiste olduğu kadar fıkıh gibi ilimlerde temayüz etmemelerinin gerekçeleri farklı açılardan da kritik edilmelidir. Örneğin kadınların fıkıh eğitimi almamaları ya da kâdî vb. mansıplara atanmamaları İslam'ın kadın için toplumsal alanda belirlediği alan perspektifinden değerlendirilemez mi?

Yedinci ve son bölümde eğitilmiş sınıfın toplum içindeki konumlarına İbnü'l-Hâc, İbn Cemâa ve Taceddin es-Sübkî'nin eleştirileri bağlamında değinilmiştir. Eleştirilerin merkezinde ulema sınıfının deformasyona uğraması ve tefsir, hadis, fıkıh vb. alanlarda birkaç eser okuyanların kendilerini ulema sınıfından addetmeleri yatmaktadır. Berkey'e göre bu eleştirilerin nedeni ehliyetli kişilerin bilginin intikali sürecine katılmaları ve kaliteyi düşürmeleri endişesidir. (s. 211-218) Ancak ulema sınıfı dışından âvâmın eğitim süreçlerine ve mekanlarına dahil olmaları bilginin toplum içinde daha geniş bir zemine yayılmasında etkili olmuştur. Eğitim mekanlarının şehirlerle iç içe olması ve ibadethane olarak kullanılması halkın eğitim kurumları ile olan bağımlı güçlendirmiştir. İbadethane olarak kullanılan medrese vb. eğitim kurumlarına atanan imam, müezzin, kârî gibi personelin de sürece iştiraki bilginin topluma intikalini sağlamıştır. (s. 223) Aslında bu yapı Berkey'in eserin başından beri vurguladığı eğitimin gayr-i resmi yönünün sonucudur ve ilmin ulema sınıfının tekelinde kalmasının da önüne geçen etkenlerden biridir.

Bilginin topluma intikal sürecinde etkili olan unsurlardan biri hadis ilmi ve hadis kıraatleri olmuştur. Özellikle üç aylarda yapılan ve katılanlara bazen icazet verilen hadis kıraatleri halkın eğitim sürecine iştirakindeki pratiklerden biri olmuştur. (s. 243) Ancak yaptığı yorumlardan anlaşılan Berkey, bu tür bir icazet uygulamasının çok da nitelikli bir karakter taşımadığını düşünmektedir. Çünkü bu tarz hadis kıraatleri eğitim ve ibadet arasında sınırları belli olmayan bir muhteva taşımaktadır.

Sonuç olarak eğitim sistemindeki bazı eksikliklere rağmen Ortaçağ Kahire'sindeki İslami eğitim Batı toplumundaki kilise odaklı eğitimden çok ileri seviyede bir noktadadır. Kahire'de eğitim toplumun değişik sınıflarına yayılmıştır. Kadınları, Memlûkler'i, eğitim kurumlarındaki idari personeli içine alan sistemin en belirgin özelliği ise şahsîlik ve şifâhîlik olmuştur. Ancak bilginin intikal sürecinin arka planındaki en önemli olgu Müslümanlar'ın dini metinlere atfettiği değerdir.

Berkey'in Ortaçağ Kahire'sindeki eğitimin yapısını ve bilginin toplumun değişik sınıfları arasındaki intikalini incelediği çalışması İslam eğitim tarihine önemli bir katkı sunmaktadır. Yazar, resmi belgeler olan vakfiyeler ve tabakat türü eserlerde ulaştığı bilgileri başarılı bir şekilde analiz etmiş ve yorumlamıştır. Özellikle Sehâvî'nin *ed-Dav'u'l-lâmi'* isimli eserindeki biyografik bilgileri yorumlama şekli İslam tarihi ve İslamî ilimler araştırmacıları için iyi bir örnek oluşturmaktadır. Araştırma aynı zamanda vakfiyelerin ait oldukları kurum ve hatta dönem için önemini ortaya koymaktadır. Araştırmacının özet olarak söylemeye çalıştığı Ortaçağ Kahire'sinde eğitim- öğretim resmî ya da gayr-i resmî olarak devam ettirilmiştir. Eğitim sistemi içinde sadece ulema ve öğrenciler yer almamıştır. Emirler, sultanlar, askerî sınıf, kadınlar da bilginin intikali sürecinde rol almışlardır. Böylece bilgi çok daha geniş bir yayılma alanı bularak toplumun her kitlesine ulaşma imkanı bulmuştur.